
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1918 Թ. ՀԱՅ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱ-
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

1918 թ. հունիսի 4-ին Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև Բաթումում կնքված պայմանագրով Երևանի նահանգից Թուրքիային էին անցնում Սուրմալուի գավառն ամբողջությամբ, Ալեքսանդրապոլի ու Էջմիածնի գավառների մեծ մասը և Երևանի ու Շարուր-Ղարալազյազի գավառների մի մասը: Այդպիսով, Հայաստանին հատկացվում էր մոտ 10 000 քառ. կմ տարածք: Հայաստանը պետք է զինաթափվեր և դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեր Թուրքիայի հետ պատերազմական դրության մեջ գտնվող պետությունների հետ: Թուրքիան իրավունք ստացավ իր զորքերը փոխադրել Հայաստանի երկաթգծով, որի համար երկաթուղային բոլոր կայարանները պիտի գտնվեին թուրքերի հսկողության տակ: Այդ փաստաթուղթը, փաստորեն, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի համեմատ շատ ավելի ծանր պայմաններ ուներ¹:

Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Բաթումի պայմանագրի վերանայման և դրանով ամրագրված սահմանների փոփոխման, ինչպես և Երևանում ու Կովկասում կուտակված, օրհասական վիճակում գտնվող հարյուր-հազարավոր հայ փախստականների դրության կարգավորման համար փորձում էր ստանալ կայսերական Գերմանիայի աջակցությունը: Արդեն հունիսի 8-ին Հայաստանի կառավարության անունից, Համո Օհանջանյանի և Արշակ Չուրաբովի ստորագրությամբ Գերմանիայի արտգործնախարարությանը (ԱԳՆ) ներկայացվեց մի ընդարձակ ուղերձ, որտեղ ամփոփ ներկայացվում էին ինչպես Արևմտյան Հայաստանի ամայացման, արևմտահայության բնաջնջման իրողությունները², այնպես էլ Կովկասում կուտակված հայ փախստականների և առհասարակ կովկասահայության ծանր ու ողբերգական դրությունը:

---

¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 531-537, էջ 771-ի ծանոթությունը: Տե՛ս նաև Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, էջ 96-98:

² Հատկանշական է, որ հուշագրում Արևմտյան Հայաստանում տիրող ընդհանուր պատկերը ներկայացնելիս վկայակոչվում էր գրող Պատու Վայթցի ճանապարհորդական տեղեկագիրը: 1918 թ. ապրիլին Գերմանիայի կառավարության հանձնարարականով Պ. Վայթցը մի շարք այլ անձանց հետ ճանապարհվեց Արևմտյան Հայաստան՝ իրազեկվելու այնտեղ տիրող ընդհանուր իրավիճակին: Հուսալով նրա և իր ուղեկիցների միջոցով մեղմացնել հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված ոճրագործությունների առնչությամբ իրեն ուղղվող մեղադրանքները՝ Թուրքիայի կառավարությունը ոչ միայն պատրաստակամորեն աջակցեց այդ ճանապարհորդության իրականացմանը, այլև գործադրեց բոլոր միջոցները «հայերի իրագործած ոճրագործությունների» մասին նրանց ապատեղեկատվություն մատակարարելու և ապակողմնորոշելու համար: Պ.

Հուշագրում թվարկվում էին նաև Բաթումի պայմանագրով Թուրքիային տրված շրջանները և ներկայացվում համապատասխան վիճակագրական տվյալներ դրանց բնակչության վերաբերյալ: Միանշանակորեն ընդգծվում էր, որ 10 000 քառ. կմ և 350 000 բնակչություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետությունը ի վիճակի չէր ոչ միայն ապաստան տրամադրել թուրքական բանակի առաջխաղացման և բազմաթիվ տարածքների պայմանագրային զիջման հետևանքով ի հայտ եկած շուրջ 800 000 փախստականների, այլև անգամ կերակրել տեղի բնակչությանը: Ուշագրավ է, որ հուշագրի հեղինակները հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ ծանր ու ողբերգական իրադրության շարունակման դեպքում բացառում էին Կովկասում տևական խաղաղության հաստատման հնարավորությունը. հանգամանք, որի հանդեպ կովկասյան տարածաշրջանում իր տնտեսական շահերին և ազդեցության ոլորտների ձևավորմանը հետամուտ Գերմանիան չէր կարող անտարբեր գտնվել: «Բրենց բնօրրանից փախած հայերը ստիպված կլինեն բնակչության նոր վայրեր որոնել, – նշվում էր հուշագրում, – և քանի որ ոչ մի տեղ ազատ տարածք չկա, նրանք զենքի ուժով կներխուժեն հարևան ժողովուրդների տարածքները. մի իրողություն, որը նրանց, ինչպես և հարևան ժողովուրդներին մեծագույն վտանգների կենթարկի և ... կհասցնի անկանխատեսելի աղետների: Ամբողջ Կովկասը կներքաշվի արյունոտ բախումների մի վայրի քառսի մեջ, որի հետևանքներից այն տասնամյակներ շարունակ չի կարողանա ձերբազատվել՝ իր տնտեսական և մշակութային կյանքը դարձյալ կանոնավորելու համար»³:

Հուշագրի հեղինակներն այդ հեռանկարը անխուսափելի էին համարում, եթե գեթ «վերջին ժամին» մի գորեղ ուժ չմիջամտեր իրավիճակը կարգավորելու համար: Այդ կարգավորումը, ինչպես նշում էին նրանք, կարող էր լինել Բրեստի պայմանագրով նախատեսված թուրք-հայկական սահմանի վավերացումը, ինչը հայերին հնարավորություն կտար գոյատևել մի տարածքի վրա, որը հազարամյակներ ի վեր եղել էր նրանց հայրենիքի մի հատվածը: Իսկ վերոնշյալ գորեղ ուժը, հուշագրի հեղինակների հավաստմամբ, կարող էր սոսկ Գերմանիան լինել. «Միայն հզոր Գերմանիան է ի վիճակի կործանումից փրկել մի ժողովուրդ, որն Ասիայի դարպասների մոտ հարյուրամյակներ ի վեր ներկայացրել է քրիստոնեական կրոնն ու եվրոպական մշակույթը»⁴:

Վայթցը, սակայն, ճանապարհորդության ընթացքում Արևմտահայաստանի զանազան շրջաններում ու քաղաքներում հնարավորություն ունեցավ շփվելու տեղի բնակիչների հետ, հստակ պատկերացում կազմելու կատարվածի մասին, և վերադարձից հետո պատրաստեց մի ընդարձակ տեղեկագիր, որտեղ միանգամայն իրատեսորեն էր ներկայացվում Արևմտյան Հայաստանի ամայացած բնակավայրերում տիրող ընդհանուր պատկերը: Այդ տեղեկագիրը, որի արժանահավատությունը, բնականաբար, պետք է անառարկելի համարվեր, հունիսի 20-ին ուղարկվեց նաև Գերմանիայի կանցլեր իշխան ֆոն Զերտլինգին: Պ. Վայթցի տեղեկագրի ամբողջական տեքստին ծանոթանալու համար տե՛ս Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerewan, 2004, S. 531-544.

³ Նույն տեղում, էջ 519-520.

⁴ Նույն տեղում, էջ 520.

Վերջում ընդգծվում էր նաև Կովկասի տնտեսության զարգացման հեռանկարայնությունը և բազում հնարավորությունները, որոնք կարող էին ծառայեցվել Գերմանիայի տնտեսական ծրագրերի իրականացմանը: Սակայն եթե Թուրքիային թույլատրվեր նվաճել Կովկասը, ապա վերջինիս տնտեսական զարգացման հնարավորությունները «սաղմի մեջ կխեղդվեին»: «Թուրքական կառավարությունը, – ընդգծվում էր հուշագրում, – որն անկարող է իր սեփական երկրում նպաստել տնտեսական զարգացմանը, առավել անկարող կլինի նվաճված տարածքը տնտեսապես զարգացնելու համար, և Կովկասի տնտեսական կյանքը շատ շուտով կկործանվի, ինչպես դա արդեն տեղի է ունեցել Թուրքիայում»⁵:

Այս պարզաբանումները, անկասկած, հիմնավորապես կշռադատված էին, քանի որ եթե Գերմանիայի կառավարությունը կարող էր այդուհետև ևս հայություն ճակատագրի հանդեպ անտարբեր գտնվել, ապա տարածաշրջանում իր հեռանկարային տնտեսական շահերն անտեսել չէր կարող: Այլ խնդիր է, անշուշտ, թե այդ շահերի վերաբերյալ հայկական և գերմանական կողմերի պատկերացումներն ինչ չափով էին միմյանց համապատասխանում:

Ինչևէ, եթե նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ թուրքական կառավարությունը մինչ այդ գրեթե ամենևին հոգ չէր տանում իր՝ կովկասյան գործողությունները Գերմանիայի հետ համաձայնեցնելու մասին, և մինչև իսկ Կովկասի ժողովուրդների հետ հաշտության պայմանագրերը կնքվել էին առանց գերմանական կողմի նախնական գիտության ու մասնակցության, ապա ակներև կդառնա, որ Թուրքիան բացահայտորեն կամենում էր տարածաշրջանում հանդես գալ իբրև միակ կամ առնվազն հիմնական գերակա ուժն ու թելադրող կողմը, մինչդեռ Գերմանիան հակված չէր դա հանդուրժելու: Դա էր, թերևս, պատճառը, որ այդ նույն օրերին պաշտոնական Գերմանիան իր թուրք դաշնակցի գործողությունների հանդեպ որոշեց դրսևորել համեմատաբար վճռական, կարելի է ասել, աննախադեպ կոշտ դիրքորոշում:

Գեներալ ֆոն Լոսովը երկաթուղու վերահսկողության համար արդեն հունիսի առաջին կեսին Փոթի–Թիֆլիս–Ալեքսանդրապոլ երկաթուղու երկայնքով տեղադրել էր գերմանական զորախմբեր, ինչը թուրքական երրորդ բանակի հրամանատարության կողմից մեծ դժգոհությամբ ընդունվեց, և մինչև իսկ գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Էրիխ Լուդենդորֆը հունիսի 8-ին Էնվերին ուղարկած հեռագրում հարկ էր համարում ընդգծել, որ թուրքական բանակի հրամանատարությունը գերմանական զորամասերի հանդեպ պատշաճ հարգանք և ուշադրություն չէր ցուցաբերում: Ինչպես տեղեկացվում էր Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսության հունիսի 19-ի տեղեկագրում, վերոնշյալ երկաթուղու աշխատանքն ամբողջությամբ վերահսկվում էր գերմանացիների կողմից, և թուրքերն իրենց փոխադրումները կարող էին միայն նրանց համաձայնության դեպքում իրագործել: Միաժամանակ նշվում էր, որ Կալազերան վայրից հյուսիս ընկած տարածքում թուրքական զորքերը նույնիսկ կրակ են բացել գերմանական զնդերի վրա, որոնք այն փոխադարձել են: Ուշագրավ է նաև Էնվերի

⁵ Նույն տեղում:

կողմից գեներալ Լուդենդորֆին ուղարկված այն տեղեկությունը, որ Ղարաքիլիսայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում գեներալ ֆոն Լոսովի նախաձեռնությամբ կովոդ հայերին միացել են նաև կովկասյան տարածաշրջան ուղարկված գերմանական ջոկատներ, որոնք ճակատամարտի ավարտից հետո թուրքերի կողմից զինաթափ են արվել և հետ են ուղարկվել⁶: Այս ամենը ցույց է տալիս, թե այդ օրերին Կովկասում որքան ընդգծուն են եղել գերմանա-թուրքական հակասությունները, որոնք, բնականաբար, իրենց դրսևորումը պետք է ստանային նաև երկու կողմերի պաշտոնական դիվանագիտական երկխոսության մեջ:

Հունիսի 8-ին գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Է. Լուդենդորֆը Էնվեր փաշային ուղարկեց մի հեռագիր՝ պահանջելով ճանաչել Բրեստի պայմանագրով հաստատված սահմանները. «Թուրքիան, առանց հաշվի առնելու իր դաշնակիցներին, խախտել է Բրեստում կնքված պայմանագրի՝ Անդրկովկասին վերաբերող կետերը: Գերմանական կառավարությունը դրա դեմ արդեն բողոք է հայտնել և մատնանշել նման վարքագծի հետևանքները: Ես ավելորդ չեմ համարում Ձերդ Գերագանցությանը հավաստիացնել, որ լիովին համաձայն եմ գերմանական կառավարության քայլերի հետ: ... Ձերդ Գերագանցությանը ես կրկին խնդրում եմ հարգել Բրեստի պայմանագրով հաստատված սահմանները, հակառակ դեպքում ես պետք է ինձ այլ որոշումներ կայացնելու ազատություն վերապահեմ:

Պայմանագրերը, որոնք Թուրքիայի և անդրկովկասյան պետությունների միջև կնքվել են՝ շրջանցելով Գերմանիային, Ավստրիային և Բուլղարիային, ես հենց սկզբից նեթ չեմ կարող ճանաչել: Ինչպես Ձերդ Գերագանցությանը հայտնի է, ես միշտ ջերմորեն պաշտպանել եմ Ձեր շահերն ու ցանկությունները: Ես պետք է Ձերդ Գերագանցությանը պարզ կերպով հայտնեմ, որ այսուհետև ոչ միայն դա չեմ կարող անել, այլև Թուրքիայի՝ պայմանագրին հակասող գործելակերպը ինձ համար բացառում է Ձերդ Գերագանցության հետ ցանկացած համագործակցություն⁷:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 9-ին, Էնվեր փաշային հեռագիր է ուղարկում նաև բանակի գլխավոր հրամանատար ֆելդմարշալ Հինդենբուրգը, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Բանակի գլխավոր հրամանատարության անունից ես Ձերդ Գերագանցությանը խնդրում եմ հրամայել, որ բոլոր թուրքական զորքերը ետ քաշվեն կովկասյան տարածքից, բացառությամբ Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանների⁸:

Այն մասին, որ Թուրքիան մտադիր չէր հեշտությամբ տեղի տալ գերմանական կողմի պահանջներին և, սակայն, չէր կամենում նաև բարդացնել իր հարաբերությունները դաշնակցի հետ, կարող է վկայել, օրինակ, Էնվերի կողմից հունիսի 10-ին գեներալ Լուդենդորֆին ուղարկված հեռագիրը, որը, ի դեպ, նաև

⁶ Նույն տեղում, էջ 527-528:

⁷ Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke, zusammengestellt und eingeleitet von Wolfgang Gust. *Տե՛ս ինտերնետում՝* <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>., № 399 *փաստաթուղթը*:

⁸ Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, S. 394.

Թուրքիայի պանթուրքական նպատակների նորովի բացահայտման ուշագրավ վկայական է: «Ղրիմի օպերացիայի ժամանակ գերմանական գլխավոր շտաբը մեր զորքերի մասնակցությունը ցանկալի չհամարեց, և չնայած մենք նույնպես այդ հարցում շահագրգռված էինք, մեր մասնակցության համար չպնդեցինք և ընդունեցինք գերմանական գլխավոր շտաբի տեսակետը: Պարզ և հստակ է, սակայն, որ մենք առաջին հերթին կովկասյան հարցում համաշահագրգռություններ ունենք: Չնայած այդ իրողությանը, գերմանացիները պատրաստվում են, առանց մեզ նախապես տեղեկացնելու, Թիֆլիս-Փոթի երկաթուղու համատեղ օգտագործման համար երկու գերմանական գումարտակ ուղարկել Վրաստան և այդ գծի վրա գերիններից կազմված զորամասեր տեղադրել: Այլապես ևս մեր դաշնակցի կողմից բոլոր որոշումները կայացվում են միայն այստեղի դեսպանի հետ: Ըստ այդմ, ապշեցնում է, որ մեզ ուժգին կերպով հետաքրքրող մի երկրամասում մի նման կարևոր հարցի վերաբերյալ մեր տեսակետներն ու կարծիքները չեն լսվում: Այդ պատճառով և արդյունքը հետևյալն է. մեզ ասել էին, որ Ղարաքիլիսայի մոտ հայերի հետ տեղի ունեցած մի մարտում նրանց հետ մեր դեմ հանդես են եկել նաև գերմանական հատուկ նշանակության ջոկատները: Ես դա սկզբում հնարավոր չհամարեցի, այլ ընդունեցի որպես հայերի բանեցրած խորամանկություն: Փաստը, այնուհանդերձ, հաստատվում է: Դրանից հետո ես այդ ջոկատները զինաթափել և ետ եմ ուղարկել: Ինչպես մեզ թվում է, այդ իրադարձությունները ինքնուրույն նախաձեռնել է գեներալ Լոստվը: Այդօրինակ գործելակերպը վրացիներին և հայերին հավատ կներշնչի, որ իբրև թե թուրքական և գերմանական կառավարությունները կովկասյան հարցում միասնական չեն: Այդ պատճառով խիստ անհրաժեշտ է կովկասյան հարցի վերաբերյալ մտքերը մեզ ժամանակին տեղեկացնել՝ դաշնակիցների միջև երկպառակությունից խուսափելու համար:

Մենք Գուրիեստանում մեծ հետաքրքրություններ չունենք, սակայն հայերը մեր և Արևելքում գտնվող մուսուլմանական զանգվածների միջև են: Այդ վիճակը մեզ հարկադրում է սուկ դիտորդներ չմնալ: Այդ պատճառով ես Նորին Գերագանցություն գեներալ Լուդենդորֆին թախանձագին խնդրում եմ նշված հարցերի վերաբերյալ իր տեսակետը ժամանակին և ճշգրիտ տեղեկացնել ինձ»⁹:

Ինչնէ, այս և մյուս սկզբնաղբյուրները որոշակիորեն փաստում են, որ մայիս-հունիս ամիսներին գերմանա-թուրքական հարաբերություններում ի հայտ էին եկել զգալի լարվածություն և հակասություններ, որոնց շարժառիթը Կովկասում թուրքական կողմի վարած ինքնիշխան քաղաքականությունն էր, իսկ առավել ցայտուն դրսևորումներից մեկը գերմանական ջոկատների զինաթափումն ու վտարումը, որը տեղի էր ունեցել իբրև թե Ղարաքիլիսայի մարտերում հայերին օգնություն ցուցաբերելու պատճառով¹⁰:

⁹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., S. 527-528.

¹⁰ Թուրքական ուժերի կողմից Ղարաքիլիսայում և Ղազրգանանում գտնվող գերմանական պահակային ջոկատների զինաթափման մասին միջնորդավորված հաղորդվում է նաև գեներալ ֆոն Գրեսի հունիսի 11-ին արտգործնախարարությանն ուղարկած հեռագրում: Նաև տեղեկացվում է, որ զինաթափված ջոկատներին ուղարկել են Կարս (նույն տեղում, էջ 529) :

Վերոնշյալ պահանջները չիրականացան ոչ միայն այն պատճառով, որ Թուրքիան մտադիր չէր դրանց հեշտությամբ տեղի տալ, այլև որ Գերմանիան ևս դրանց իրագործմանը հետևողականորեն հետամուտ լինելու մտադրություն չուներ: Դրանք վերջինիս անհրաժեշտ էին առաջին հերթին թուրքական կառավարությանը սաստելու, նրա գործողությունները վերահսկելի, ուղղորդելի դարձնելու և միաժամանակ նաև իր դիրքերը Կովկասում ամրապնդելու համար: Քանի որ գերմանական կողմը մտադիր չէր ընդունել Կովկասում Թուրքիայի ինքնիշխանության հավակնությունները, երկու կողմերը, ի վերջո, ձեռք են բերում պայմանավորվածություն, որ Քառյակ միության բոլոր պետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ Կոստանդնուպոլսում հրավիրվի մի համաժողով՝ Կովկասին վերաբերող սահմանային և մյուս բոլոր խնդիրները համատեղ վճռելու համար:

Գերմանական ԱԳՆ դեռ հունիսի 5-ին Հայաստանի Հանրապետության՝ Բեռլին ուղարկված պատվիրակությանը տեղեկացրել էր Կովկասում թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու և թուրքերի կողմից գրաված շրջաններում հայ բնակչությանը հետապնդումներից ապահովելու նպատակով գերմանական կառավարության ձեռնարկած «ազդեցիկ» միջոցառումների¹¹, ինչպես նաև վերոնշյալ համաժողովի հրավիրման պայմանավորվածության մասին, որին նախատեսված էր նաև վրացական ներկայացուցչության մասնակցությունը, իսկ հայերի մասնակցության հնարավորությունը դեռ անորոշ էր մնում, քանի որ Կովկասյան Հայաստանում տիրող իրադրությունն իբրև թե դեռևս բավականաչափ պարզ չէր:

Հունիսի 10-ին պատվիրակությունն ԱԳՆ մի նոր ընդարձակ ուղերձ ներկայացրեց, որտեղ իր երախտագիտությունը հայտնելով վերոնշյալ նպատակներով միջոցառումների ձեռնարկման, ինչպես նաև Բրեստի պայմանագրի պահանջների գործադրման՝ գերմանական կողմի մտադրության համար, նա միաժամանակ մանրագնին պարզաբանումներ էր կատարում Հայաստանի Հանրապետությունում առկա իրադրության մասին՝ ընդգծելով նաև նախատեսված համաժողովին հայ ներկայացուցիչների մասնակցության անհրաժեշտությունը: Դա հիմնավորելու համար պատվիրակությունը ուղերձում նշում էր, որ Վրաստանի և Հայաստանի կառավարությունների ձևավորումը տեղի է ունեցել նույն ճանապարհով, և որ երկու երկրներում կառավարման գործառույթն իրականացնող հայկական ու վրացական Ազգային խորհուրդների միջև որևէ էական տարբերություն չկար: Ինչպես վրացական Ազգային խորհուրդն էր ընտրվել Ռուսաստանի բոլոր վրացիների կողմից, այնպես էլ Հայոց ազգային խորհուրդը Ռուսաստանի բոլոր հայերի կողմից, որոնց 95 տոկոսը բնակվում էր Կովկասում: Պատվիրակությունը հարկ էր համարում ընդգծել, որ թուրքահայերը, նույնիսկ նրանք, ովքեր Կովկասում էին գտնվում, ընտրություններին չէին մասնակցել և իրենց համար առանձին Ազգային խորհուրդ էին ստեղծել: Ըստ այդմ, Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էր ոչ թե ողջ հայ ազգը, այլ բացառապես կով-

¹¹ Նման միջոցառումների իրագործման ակնառու փաստեր, ըստ էության, չկան:

կայան Հայաստանի հայերին, այսինքն այն տարածքի, որը գտնվում էր իր ենթակայության ներքո: Հայոց և Վրաց ազգային խորհուրդների միջև առկա միակ զանազանությունը ոչ թե որակական, այլ թվային բնույթ ուներ. Վրաստանի սահմաններից դուրս գտնվող Ռուսաստանի վրացիների թվաքանակը անհամեմատ ավելի քիչ էր, քան Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող հայերինը: «Այն հանգամանքը, – նշվում էր ուղերձում, – որ Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայումս փաստորեն կովկասյան Հայաստանում է կառավարման գործառույթ իրականացնում և իր խնդիրը չի համարում (բացի բարոյական տեսանկյունը) ներկայացնել այդ տարածքից դուրս գտնվող հայերին, մեզ հիմք է ընձեռում խնդրելու, որ նրան նույնպես թույլատրվի պաշտոնական ներկայացուցչություն ուղարկել համաժողովին մասնակցելու համար: Մենք դա համարում ենք անխուսափելիորեն անհրաժեշտ, քանի որ համաժողովում պետք է վճռվի Կովկասի ճակատագիրը, և որչափ անպատակահարմար, նույնչափ և անարդարացի կլինի հայերին, որոնք կազմում են Անդրկովկասի ամբողջ բնակչության ոչ պակաս քան մեկ երրորդ մասը, թույլ չտալ մասնակցել մի համաժողովի, որը վերջնական որոշումներ պետք է կայացնի Կովկասում առկա խնդիրների լուծման համար»¹²:

Այնուհետև ներկայացվում էին թվական մանրամասն տվյալներ Կովկասի տարբեր շրջանների հայ բնակչության վերաբերյալ և մի քարտեզ, որի վրա միասնական, ընդհանուր տարածքով սահմանագծված էին Երևանի նահանգը (Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի, Երևանի, Սուրմալուի, Շարուր-Դարալագյազի և Նախիջևանի շրջաններով), Թիֆլիսի նահանգից՝ Ախալքալաքի շրջանը և Բորչալուի մի մասը, Ելիզավետպոլի նահանգից Չանգեզուրի ամբողջ տարածքը և Ղազախի, Ջևանջիրի, Շուշիի և Կարիազինոյի (Ջեբրախիլի) շրջաններից առանձին հատվածներ: Պատվիրակությունը միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ Ռուսաստանի տիրապետության ժամանակ ու նաև դրանից հետո այդ տարածքը համարվել է Կովկասում հայկական շահագրգռությունների տարածք, և ներկայումս էլ դրա բնակչության ավելի քան երկու երրորդը հայեր էին: Նշվում էր, որ այդ տարածքը, որտեղ բնակվում էին 1,3 միլիոն հայեր և միայն 400 000 մահմեդականներ, ապագա կովկասյան Հայաստանին հատկացվելու դեպքում կմիավորեր կովկասաբնակ հայության մեծագույն մասին, որից դուրս թաթարական բնակատարածքներում միայն 300–400 000, իսկ վրացականում միայն 300 000 հայեր կմնային, և հիմք կհանդիսանար կենսունակ հայկական պետություն ստեղծելու համար:

Այնուհետև ուղերձում տեղեկացվում էր, որ թաթարները՝ թուրքական զորքերի առաջխաղացումից քաջալերված, իրենց պահանջները մեծացրեցին և թուրքական կողմի վերջնագրից երկու օր առաջ սահմանների վերանայման պահանջ առաջադրեցին, որի արդյունքում Հայոց ազգային խորհուրդը հարկադրված եղավ վերոնշյալ տարածքից նրանց զիջել Ջևանջիրի, Կարիազինոյի, Շուշիի, Ելիզավետպոլի, Դարալագյազի, Չանգեզուրի, Նախիջևանի, Սուրմալուի շրջանները և Երևանի շրջանի մի մասը: Այդ կապակցությամբ համաձայնագրի կնքումից

¹² Die Armenische Frage und Genozid an den Armeniern..., S. 522.

հետո հայկական կողմի տրամադրության տակ մնում էր միայն 25 000 քառ. կմ տարածություն՝ մոտ 800 000 հայ և 100–150 000 մահմեդական բնակչությամբ: Հայկական կողմին, սակայն, վիճակված չէր տնօրինել նույնիսկ այդ՝ զգալիորեն փոքրացված տարածքը: Թուրքական վերջնագրի ներկայացումից հետո այն վերստին անդամահատվեց, որից հետո, ինչպես հայտնի է, հայերի տրամադրության տակ մնաց միայն 10 000 քառ. կմ տարածություն, ուր մեծ մասամբ ջուր ու անանցանելի լեռներ էին: Նշելով, որ տարածքների նման «անհամամասն» բաժանման դեպքում Կովկասում բացառվում էր տնական կայուն իրավիճակի ստեղծումը, և որ հայկական կողմին հատկացված վերոնշյալ փոքրիկ հողակտորի վրա անհնար էր կենսունակ պետություն ստեղծել, պատվիրակությունը պնդում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ծայրահեղ դեպքում կարող էր ընդունելի համարել վերոնշյալ 25 000 քառ. կմ մակերես ունեցող տարածքը, որը չնայած նույնպես խիստ աննպաստ տարբերակ էր, սակայն ամեն դեպքում ընդունելի:

Վերջում, տեղեկացնելով, որ թուրքերը Բաթումի բանակցությունների ժամանակ «ստրատեգիական առումով» մեծ կարևորություն էին տալիս այդ տարածքի՝ արդեն իսկ անդամահատված շրջանների սեփականացմանը, պատվիրակությունը նշում էր, որ Բրեստի պայմանագրով հաստատված սահմանները ըստ այդմ կարող էին փոփոխվել: Մասնավորապես ընդգծվում էր, որ այդ շրջանների փոխարեն կարելի էր հայկական կողմին Արփաչայի աջ ափին հատկացվել 20 կմ լայնություն և 50–60 կմ երկարություն ունեցող մի հողակտոր, որը այդ ժամանակ էլ բնակեցված էր փախստական հայերով, և որի վրա գտնվում էին Անիի ու պատմական այլ քաղաքների ավերակները: Ընդգծվում էր, որ այդ ավերակները պատմագիտական մեծ նշանակություն ունեին, և դրանց պահպանումը բխում էր համաշխարհային հնագիտության շահերից¹³:

Պատվիրակությունը հունիսի 15-ին և հուլիսի 2-ին գերմանական արտգործնախարարությանը հանձնեց երկու նոր հուշագրեր ևս, որոնցում հիմնականում ներկայացվում էր Կովկասում կուտակված փախստականների ծանր ու ողբերգական դրությունը:

Հուլիսի 2-ի հուշագրում տեղեկացվում էր, որ թուրքերի կողմից գրավված բնակավայրերից զանգվածային փախուստի դիմած հայերի թիվն արդեն հասնում էր 600 000-ի, ընդ որում այդ թվաքանակը թուրքահայ փախստականներին չէր վերաբերում: Գրեթե բացառապես բաց երկնքի տակ գտնվող այդ փախստականների ծանր վիճակը ներկայացնելու հետ նշվում էր, որ մոտեցող ձմռան, սովահարության և արդեն իսկ սկսված համաճարակների պայմաններում նրանք դատապարտված էին ոչնչացման: Այդ փախստական զանգվածին սպառնացող վտանգները կարող էին կանխվել միայն նրանց՝ իրենց հայրենի բնակավայրերը վերադարձնելու դեպքում, սակայն նաև ընդգծվում էր, որ դա անհնար էր լինելու այնքան ժամանակ, քանի դեռ թուրքերը դրանք շարունակում էին գրավված պահել: «Նրանք վախենում են, որ թուրքերի կողմից կկալանավորվեն և կառնանգ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 526:

վեն, ինչպես դա տեղի է ունեցել իրենց ետ մնացած ազգակիցների հետ, երբ 16 տարեկանից մեծ տղամարդիկ գորակոչվեցին ու անհետացան, – նշվում էր հուշագրում:– Փախստականները միայն այն ժամանակ կվերադառնան, երբ թուրքերը սովյալ տարածքն ազատած կլինեն: Մենք հնարավորություն ունեցանք տեղեկանալու, որ գերմանական կառավարությունը վճռականորեն է տրամադրված և քայլեր է ձեռնարկել թուրքական գործերին դրդելու, որ նրանք ազատեն մինչև Բրեստի պայմանագրով նախատեսված սահմաններն ընկած հայկական տարածքը: Կովկասում մեր ազգային գոյատևման այդ ազդու պաշտպանությունը մեզ համակում է խորը երախտագիտությամբ և թույլ է տալիս վստահաբար նայել ապագային: Մեզ մնում է խնդրել, որ տարածքի ազատումը, քանի որ այն արդեն վճռված է, նկատի առնելով հայ փախստականների երերուն դրությունը և նրանց շուտափույթ վերադարձի անհրաժեշտությունը, տեղի ունենա առանց ուշացման՝ փախստական հայերին մեծագույն փտանգներից ու կորուստներից պահպանելու համար»¹⁴:

Ըստ էության, կամ պատվիրակությունն էր անհիմն լավատեսություն ցուցաբերում, կամ գերմանական արտագործնախարարությունն էր շտապել պատվիրակության անդամներին ներշնչելու այդ լավատեսությունը: Բրեստ-Լիտովսկի սահմանների ճանաչման հարցը, ինչպես արդեն նշվել է, գերմանա-թուրքական երկխոսության օրակարգում փոխարինվեց Կոստանդնուպոլսում դաշնակից պետությունների մասնակցությամբ մի համաժողովի հրավիրման ծրագրով, որն իբրև թե պետք է կարգավորեր Կովկասում առկա սահմանային և մյուս հարակից բոլոր խնդիրները: Համաժողովը, սակայն, հետագա ամիսներին ևս շարունակելով մնալ օրակարգում, այդպես էլ տեղի չունեցավ: Երկու դաշնակիցները մրցում էին Կովկասում գերիշխանության և տնտեսական շահութաբերության առավել լայն գոտիներ ձեռք բերելու համար, որոնց թվում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում նաև Բաքուն՝ իր նավթահանքերով¹⁵: Գերմանիան արդեն հունիսին շտապում էր Կովկասում ամրագրել իր ազդեցության և գերիշխանության ուժորոնները, ինչը, Թուրքիայի հետ որոշակի փոխըմբռնում ապահովելու համար, պետք է իրականացվեր տնտեսապես անհետանկար և փոքրիկ տարածքում կուտակված հայ ժողովրդի հանդեպ որևէ հանձնառություն չստանձնելու, այսինքն՝ նրան դարձյալ բախտի քմահաճությին թողնելու գնով:

Գերմանական կառավարությունը գեներալ ֆոն Ջեկտի միջոցով Թուրքիայից պահանջեց հրաժարվել Բաքվի վրա հարձակվելու իր ծրագրից և դադարեցնել այդ նպատակով Ելիզավետպոլսում գործեր կենտրոնացնելը: Միաժամանակ Գերմանիան հունիսին Վրաստանը պաշտոնապես ճանաչեց որպես իր պաշտպանության ներքո գտնվող երկիր՝ լիակատար վերահսկողություն իրականաց-

¹⁴ Deutschland und Armenien 1914-1918..., S. 402.

¹⁵ Դեռ հունիսի երկրորդ կեսին Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսությունը, Բեռլին ուղարկելով Թուրքիայի հետ հայերի և վրացիների, ինչպես և հյուսիսկովկասյան լեռնականների կնքած պայմանագրերի պատճենները՝ գուգահեռաբար իր կողմից տեղեկացնում էր, որ ներկայումս կարևորագույն խնդիրը պետք է համարվեր Բաքվի գրավումը, քանի որ ողջ Կովկասի տնտեսական կյանքը մագոթային վտռելիքի վրա էր հիմնված, իսկ դրա առկա պաշարները կրավարարեին ոչ ավել, քան 10 օր:

նելու համար այնտեղ ուղարկելով գերմանական զորամիավորումներ, իսկ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, չնայած Գերմանիայի հովանավորությունը ստանալու իր բազում խնդրանքներին, լավագույն դեպքում ցավակցություն և հուսադրող խոստումներ էր ստանում: Հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ Գերմանիայի անտարբերությունը, բնականաբար, թուրք ոճրագործներին շարունակում էր գործելու լայն ազատություն ընձեռել: Այսպես, Վրաստանում գերմանական զորամասերի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար կապիտան ֆոն Եզան-Կրիզերը հունիսի 15-ին կառավարությանը տեղեկացնում էր, որ թուրքական զինվորներն ու սպաները առաջացող գերմանական զորքերին ճանապարհ տալու և հարավային Վրաստանի տարածքն ազատելու ժամանակ ոճրագործություններ էին կատարում հայ բնակչության հանդեպ՝ միաժամանակ նրանց դեմ զրգռելով նաև տեղացի թաթարներին¹⁶:

Ինչևէ, չնայած թուրքական կառավարությունը դժգոհությամբ ընդունեց Վրաստանում գերմանական վերահսկողության հաստատման իրողությունը, սակայն նա այլընտրանք չունեի, քանի որ Գերմանիան այդ հարցում վճռականորեն էր գործում: Ինչպես տեղեկացնում էր Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպան Բեռնշտորֆը ԱԳՆ ուղարկած իր հունիսի 24-ի հեռագրում, թուրքական III բանակի հրամանատար Հալիլ փաշան իր գլխավոր շտաբի պետի գերմանացի տեղակալին հաղորդել էր, որ գերմանական 10-րդ հետևակային զունդը հասել էր Վրաստան: «Գերմանացի սպաները, – նշում էր Հալիլը, – հայտարարել են, որ կարգելեն թուրքական զորքերի կողմից Վրաստանի սահմանի խախտման յուրաքանչյուր փորձ: Այլեքսանդրապոլից հարավ ընկած շրջանում գերմանացիները պետք է թուրքերին հարկադրած լինեն ազատել թուրքական նոր սահմանի ներսում ընկած մի բնակավայր: Թուրքական հրամանատարն այնտեղ գերմանական հետագա առաջխաղացմանը կրնդդիմանա զենքի ուժով»: «Ինքը՝ Հալիլը, – այդ առթիվ ավելացնում էր դեսպանը, – երկյուղ է կրում, որ լուրջ խառնաշփոթ կառաջանա»¹⁷:

Ինչ վերաբերում էր հայկական կողմին, ապա համաժողովին մասնակցելու նպատակով հունիսի երկրորդ կեսին Կոստանդնուպոլիս մեկնեցին երկու պատվիրակներ՝ Ա. Ահարոնյանը և Ա. Խատիսյանը: Գրեթե միաժամանակ այնտեղ էին մեկնել նաև վրացական պատվիրակները՝ Եվգենի Գեգեչկորու ղեկավարությամբ, որոնց հետևեցին նաև Ադրբեջանի թաթարներն ու Հյուսիսային Կովկասի ներկայացուցիչները: Հայ պատվիրակներն այնտեղ հանդիպում ունեցան մեծ վեզիրի հետ՝ նրան ուղղված ողջունի խոսքում իրենց երախտագիտությունն արտահայտելով անկախ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման համար, միաժամանակ, սակայն, խնդրելով հանրապետությանն այնպիսի սահմաններ հատկացնել, որ այն կարողանար կենսունակ դառնալ: Հանդիպումներ եղան նաև դեսպան Բեռնշտորֆի հետ: Վերջինիս հետ հունիսի 23-ին կայացած մի գաղտնի առանձնագրույցում նույն խնդրանքով նրան ևս դիմելով՝ պատվիրակներն ավելացրեցին, որ հանրապետությունը պետք է այնպիսի սահմաններ ու-

¹⁶ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., S. 530.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 544-545:

նենար, որ ի վիճակի լիներ ընդունել 600 000 փախստական հայերին և ապահովել նրանց գոյատևումը: «Ի միջի այլոց, նրանք գործածում էին մեր դաշնակիցների և նոր բարեկամների մեջ ներկայումս սովորական դարձած մեթոդով՝ Կովկասում գրեթե յուրաքանչյուր շրջան և յուրաքանչյուր վայր ներկայացնելով որպես բացառապես հայերով բնակեցված, – ԱԳՆ ուղղած իր՝ հունիսի 23-ի տեղեկագրում նշում էր Բեռնշտորֆը:– Անուամենայնիվ, երևում է, որ այդ պարոնները բարի կամքով են համակված և նաև հայկական հանրապետության օրինական ներկայացուցիչներն են, եթե, իհարկե, նման հանրապետության մասին կարող է խոսք լինել»¹⁸: Դեսպանը, պատվիրակության հետ իր զրույցների արդյունքների հիման վրա կամ առաջնորդվելով իր ստացած տպավորություններով (որը անկասկած, ավելի հավանական է), ավելացնում էր, որ հայերը դեմ չէին լինի միանալ Վրաստանին, իսկ վրացիները, ըստ երևույթին, դեմ են այդ միացմանը: Վերջիններս, այնուհանդերձ, այն տեսակետն էին արտահայտել, նշում էր Բեռնշտորֆը, որ դա միայն հայկական սահմանների ընդարձակման դեպքում կարող էր հնարավոր լինել, քանի որ վրացիները չէին կամենում իրենց մոտ փախստականներ ունենալ:

Սա ինքնին նշանակում է, որ Հայաստանը Վրաստանին միացնելու գաղափարը ոչ միայն առկա էր գերմանական կողմի և, բնականաբար, նաև նրա դեսպանի ծրագրերում, այլև մինչև իսկ, ակնհայտորեն առանց հայկական կողմի գիտության, այդ մասին վրացական ներկայացուցիչների հետ նախնական զրույցներ էին վարվել:

Ուշագրավ է, որ հայ պատվիրակները երեք օր անց՝ հունիսի 26-ին դարձյալ հանդիպում են դեսպանի հետ՝ բողոքելով գերմանական աջակցությամբ զուտ հայկական շրջանները Վրաստանին միացնելու այն մտադրությունների դեմ, որոնք նրանց հայտնի էին դարձել Թիֆլիսի մամուլից: Հունիսի 25-ին Եվ. Գեգեչկորին Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի ներկայացուցիչ Ակակի Չխենկելիի պահանջով Կոստանդնուպոլսից մեկնել էր Բեռլին: Երկյուղ կրելով, որ նրա մեկնումը սահմանների առնչությամբ գաղտնի համաձայնություն կնքելու նպատակ էր հետապնդում՝ Խատիսյանը դեսպանից կամենում էր տեղեկանալ, թե արդյոք ինքն էլ չպե՞տք է գնար Բեռլին: Բեռնշտորֆը, սակայն, նրան հայտնում է, որ սահմանների հաստատումը պետք է առաջիկա համաժողովի գլխավոր խնդիրը լիներ, և Խատիսյանին խորհուրդ է տալիս առժամանակ սպասել: Հունիսի 26-ին ԱԳՆ ուղղված իր տեղեկագրում դեսպանը նաև անթաքույց ներկայացնում էր իր նկատառումները Կովկասի սահմանների հաստատման մասին: «Որքան ավելի եմ ես զրուցում համաժողովի մասնակիցների հետ, այնքան ավելի եմ հանգում այն համոզմանը, որ Անդրկովկասը միայն երկու՝ քրիստոնեական և մուսուլմանական կեսերի բաժանելու դեպքում կարող է խաղաղության և կայունության հեռանկար ունենալ: Բայթումը և Բաքուն պետք է լինեն ազատ նավահանգիստներ: Այնուհետև վրացիները և հայերը կարող են մեզ մոտ, իսկ մահմեդականները՝ թուրքերի մոտ հենարան գտնել: Չնայած վրացիները վերոնշյալ լուծման դեմ

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 545:

մի քիչ կրմբոստանան, սակայն ի վերջո տեղի կտան՝ ընդունելով, որ իրենք տնտեսության մեջ հայերի կարիքն ունեն, և նաև կկամենան նրանցից շատերին ներառել իրենց պետության կառավարման մեջ»¹⁹:

Դեսպանը, ըստ էության, անձամբ Կովկասը միայն երկու՝ թաթարական և վրացական պետությունների միջև բաժանելու, իսկ հայկական տարածքները վերջինիս միավորելու կողմնակիցն էր: Ինքնին հասկանալի է, որ այս տարբերակը Կովկասում իր տնտեսաքաղաքական շահերը հետապնդող Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության համար ուներ որոշ «առավելություններ»: Նախ, դրանով կբացառվեր Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վտանգումը, որն ամեն կերպ կընդդիմանար հայկական քիչ թե շատ կենսունակ պետության ստեղծմանը, և, բնականաբար, կողջուներ հայկական պետականության վերացումը: Միաժամանակ Գերմանիան այդ եղանակով կկարողանար առանց իր թուրք դաշնակցի հետ հարաբերությունները վտանգելու տիրել Կովկասի մեծագույն մասին՝ իր գերիշխանությունը և վերահսկողությունը տարածելով ոչ միայն բուն Վրաստանի, այլև մյուս այն հայաբնակ շրջանների վրա, որոնք ներառվելու էին Վրաստանի կազմում: Ուստի, ինքնին հասկանալի է, թե ինչու էր Բեռնշտոբֆը հետևողականորեն պաշտպանում այդ տեսակետը՝ անշուշտ, բոլոր դեպքերում այն ներկայացնելով որպես իր անձնական կարծիքը:

Հունիսի 27-ին կովկասյան համաժողովի նախապատրաստման հարցերը քննարկելու համար դեսպանին այցելեցին նաև երկու թուրք պաշտոնյաներ՝ Նեզիմի բեյն ու Հալիլ բեյը: Նրանց այցելության բուն նպատակը, ինչպես Բեռնշտոբֆն էր նույն օրը ԱԳՆ ուղարկած իր տեղեկագրում հաղորդում, համաժողովում քննարկվելիք հարցերի կապակցությամբ գերմանական կողմի հետ մի միասնական դիրքորոշման մշակումն էր: Ըստ այդմ, նրանք կամենում էին կովկասյան պետությունների միջև սահմանները գերմանական դաշնակցի հետ նախապես որոշարկել, և միաժամանակ Գերմանիայի աջակցությունը ստանալ մյուս դաշնակիցներին ու կովկասցիներին Թուրքիայի ներկայի սահմանների ճանաչումը հարկադրելու համար: Այդ վերջին կետը, ինչպես խոստովանում էր դեսպանը, նրա համար առանձնահատուկ դժվարություններ էր ներկայացնում, քանի որ Գերմանիան Կովկասում Թուրքիայի առաջխաղացման և նրա կողմից հաստատված սահմանների առնչությամբ արդեն կոշտ առարկություններ էր կատարել: Դեսպանն իր թուրք այցելուներին տեղեկացնում է, որ համաժողովի վերաբերյալ Բեռնշտոբֆն դեռ ոչ մի ցուցում չի ստացել, և որ զրույցում շոշափված բոլոր հարցերը կներկայացնի ԱԳՆ: Բայց և այնպես նա զրույցի ընթացքում պաշտպանում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով ամրագրված պահանջները և ընդգծում «Էթնոգրաֆիական սահմաններ» ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Այնուհետև, որպես իր անձնական տեսակետը՝ նա մատնանշում է նաև Կովկասը քրիստոնեական և մահմեդական հատվածների բաժանելու նպատակահարմարությունը, որի դեպքում, ըստ նրա, կարելի էր հասնել «իսկական խաղաղության»: Բեռնշտոբֆի թուրք զրուցակիցները նրա վերջին տեսակետին միանգա-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 546-547:

մայն համաձայն էին, սակայն այն համոզումն էին արտահայտում, որ «հայերը վրացիներին բոլոր տեսանկյուններից գերազանցում են», ուստի վրացիները դրան չէին համաձայնի, քանի որ այդպիսով կհայտնվեին հայերի իշխանության տակ: «Թուրքերի մոտ շարունակ առկա է Հայաստանի հանդեպ պաթոլոգիական խորշանքն ու երկյուղը, – այդ առթիվ տարակույսով նշում էր դեսպանը: – Ես նրանց ասացի, որ եթե հայերն ինչ-որ տեղ երջանիկ ու գոհ ապրեն, և բոլորը գնան այնտեղ, ապա իրենք պետք է դրա համար ուրախ լինեն, քանի որ այդ դեպքում այդ չարաբաստիկ (այսինքն՝ հայկական – Ա. Հ.) հարցը վերջապես խաղաղ հանգուցալուծման կգար»²⁰:

Ինչևէ, թուրքական կառավարությունը, չկարողանալով իրեն հետաքրքրող հարցերի շուրջ դեսպանի հետ սկզբունքային համաձայնության գալ, և երկյուղ կրելով, որ համաժողովում դիվանագիտական ձախողում կունենա, այլևս չէր շտապում համաժողով հրավիրել, մինչդեռ Կովկասում կուտակված փախստականների անհուսալի դրությունը թույլ չէր տալիս հապաղել, և Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատվիրակությունը գործադրում էր իր բոլոր ջանքերը՝ բանակցագործընթացն իրողությունն դարձնելու համար: Ինչպես տեղեկացնում էր Բեռնշտորֆը ԱԳՆ ուղղած իր՝ հուլիսի 8-ի տեղեկագրում, Ահարոնյանը նրա մոտ իր դժգոհությունն էր հայտնել Հայաստանում տիրող պայմանների՝ փախստականների մեծ զանգվածի հետևանքով ի հայտ եկած սովի և անիշխանության կապակցությամբ: Մինչդեռ վրացիները Գերմանիայից օգնություն են ստանում, նշել էր նա, իսկ Ադրբեջանի թաթարները վայելում են թուրքերի պաշտպանությունը, Հայաստանը մնացել էր միայնակ: Նա դեսպանին նաև հաղորդել էր, որ հայկական կառավարությունը Թիֆլիսում գերմանացիներից օգնություն էր խնդրել և ի պատասխան տեղեկացվել, որ գերմանական ազդեցությունը տարածվում էր միայն Վրաստանի վրա:

Իր տեղեկագրում Բեռնշտորֆը խորհուրդ էր տալիս Թիֆլիսում գտնվող գեներալ-մայոր ֆոն Կրեսին հանձնարարել, որ հնարավորության դեպքում հայերի հետ բանակցություններ սկսեր: Դա Կոստանդնուպոլսում անելը նպատակային չէր լինի, որովհետև, ըստ Բեռնշտորֆի, այնտեղ գտնվող հայ պատվիրակները «այն աստիճան երկչուտ են, որ թուրքերի դիմաց նույնիսկ չեն համարձակվի շարժվել»²¹: Քանի որ նախատեսված համաժողովը շարունակում էր անորոշ մնալ, դեսպան Բեռնշտորֆն այդ պատճառաբանությամբ, թերևս, կամենում էր նաև իրենից վանել Կոստանդնուպոլսում բանակցություններ սկսելու պատասխանատվությունը՝ գործընթացը տեղափոխելով Թիֆլիս:

Ինչևէ, Կովկասում ազդեցության ոլորտների հարցում երկու դաշնակիցների միջև առկա հակասությունները շարունակում էին սրված մնալ, չնայած, ան-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 548: Հատկանշական է, որ թուրք պատվիրակները նաև շարունակ պնդում էին, թե Գերմանիան կարիք չուներ Կովկասին վերաբերող հարցերի առնչությամբ Ռուսաստանին հաշվի առնելու, քանի որ թուրքական կողմը մտադրություն չուներ կովկասցիների հետ դաշինք կնքել, այսինքն որևէ պատասխանատվություն ստանձնել, եթե նրանք ռուսների հետ կոնֆլիկտային իրավիճակում հայտնվեին:

²¹ Նույն տեղում, էջ 552:

շուշտ, երկու կողմերից և ոչ մեկն էլ դիվանագիտական երկխոսությունն ու դաշինքը վտանգելու մտադրություն չունեն։ Բարեբախտաբար, Կովկասում երկու վրացական և թաթարական պետություններ ստեղծելու վերաբերյալ Բեռնշտրֆի արտահայտած վերոնշյալ տեսակետը չորդեգրվեց պաշտոնական Գերմանիայի կողմից, որն իր բանակային հրամանատարության միջոցով, ինչպես արդեն նշվել է, կոշտ առարկություններ էր կատարել թուրքական ուժերի կողմից Բրեստի պայմանագրի պահանջները խախտելու առնչությամբ։ Պետք է նշել, որ ի տարբերություն Գերմանիայի քաղաքական ղեկավար շրջանների, բանակային հրամանատարությունն անհամեմատ ավելի պարզ և որոշակի դիրքորոշում էր ցուցաբերում Թուրքիային ու Կովկասին վերաբերող խնդիրներում և հունիսյան օրերին թերևս հույս ուներ, ստանալով պաշտոնական Գերմանիայի հավանությունը, Թուրքիային իրոք հետ մղել Կովկասից՝ այդ տարածաշրջանին, նաև Բաքվին ու նրա նավթային հարստություններին միայնակ տիրելու համար։ Համենայն դեպս, այդ դիրքորոշումը Գերմանիայի բարձրագույն զինվորական շրջաններում ուներ իր կողմնակիցները։

Ուշագրավ է, որ Վրաստանում գերմանական զորամասերի ժամանակավոր հրամանատար կապիտան Եզան-Կրիզերը մինչև նոր հրամանատարի՝ գեներալ-մայոր ֆոն Կրեսի ժամանումը օդանավով մի սպայի էր ուղարկել Բաքու տեղի գերմանացի և ավստրիացի ռազմագերիներին Թիֆլիս փոխադրելու նպատակով պաշտոնական բանակցություններ վարելու համար՝ միաժամանակ բանավոր հանձնարարելով Բաքվի հայ բնակիչներից և հատկապես հայկական կայազորից ձեռք բերել մի խնդրագիր՝ թուրքերի հարձակման դեպքում գերմանական կողմից պաշտպանություն ստանալու և այնտեղ գտնվող նավթային պաշարները գերմանական կողմի պաշտպանությանը հանձնելու վերաբերյալ։ Միաժամանակ բանագնացը պետք է նախապատրաստական աշխատանք տաներ Բաքվում տիրող սովը մեղմելու նպատակով վրացիների ընտանի կենդանիների և քաղաքի նավթային պաշարների փոխանակություն կազմակերպելու համար²²։

Չնայած օդանավով ուղարկված բանագնացն այլևս չվերադարձավ, և նրա ճակատագիրն այդպես էլ մնաց անհայտ, այնուհանդերձ, այս փաստը ինքնին վկայում է, որ Կովկասում գտնվող գերմանական զինվորականությունն ամենևին շահագրգռված չէր թուրքական ուժերի կողմից Բաքվի գրավմամբ և վերոնշյալ խնդրագրի ձեռքբերմամբ ձգտում էր նախադրյալներ ստեղծել դա թույլ չտալու համար։ «Ես համոզված եմ, որ մենք դեռ երկար պետք է պայքարենք թուրքերի ակտիվ և պասիվ դիմադրության դեմ, մինչև նրանք կհրաժարվեն Կովկասից մի քանի միլիարդ Կոստանդնուպոլսի հանցախմբի համար կորզելու պլանից, – նշում էր գեներալ Լոսովը բարձրագույն հրամանատարությանն ուղղված իր հուլիսի 6-ի տեղեկագրում։– Պանիսլամական և պանթուրանական իմպերիալիստական քաղաքականությունը, որի դրոշի տակ պետք է Կովկասի հյութաքամումը կատարվի, հենց իր՝ Էնվերի կողմից է ռազմական միջոցներով

²² Նույն տեղում, էջ 549։

գործի դրվել: ... Կովկասում Գերմանիայի տնտեսական բազմաթիվ շահեր վտանգված են՝ առանձնապես նրանք, որ կապված են մանգանի, նավթի, բրդի և հատկապես բամբակի հետ, որոնց կարիքը մենք կունենանք, եթե տնտեսական հետագա պատերազմում չկամենանք պարտվել: Տնտեսական այդօրինակ կարևոր շահերը կարող են պաշտպանվել միայն զուգահեռաբար առկա քաղաքական շահերի պաշտպանման դեպքում: Եթե թուրքերը քաղաքականապես վճռորոշ դերակատարում ունենան, ապա մեր տնտեսական շահերը տանուկ կտրվեն: Պետք է թուրքերին կրկին ու կրկին հայտարարվի, որ մենք բնավ չենք մտածում Կովկասում մեր տնտեսական և քաղաքական շահերը զոհաբերել նրանց հեղինակության պահպանման համար: Մանավանդ որ հեղինակության այդ ամբողջ խնդիրը միայն կողոպուտի պատրվակ է»²³:

Ինչ վերաբերում էր մասնավորապես Հայաստանին, ապա Լոսովն այդ հարցի շուրջ ևս Գերմանիայի շահերն ու Թուրքիայի ցանկությունները միանշանակորեն համատեղելի չէր համարում: «Այն, որ Թուրքիան միայն մի փոքրիկ Հայաստան կկամենա հանդուրժել, հասկանալի է, – նշում էր նա:– Սակայն արդյոք Գերմանիան կարո՞ղ է այն մեղադրանքներից հետո, որոնք մեր հանդեպ թուրքահայերի ոչնչացման պատճառով կատարվում են, հետայսու ևս համաձայնել ռուսահայերի ոչնչացման հետ, դա պետք է վճռեն քաղաքական շրջանները»²⁴:

Լոսովի դիրքորոշումը հստակ էր նաև սահմանների վերջնական կարգավորման ժամանակ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հաստատագրված սահմաններից դուրս նոր տարածքների զիջման առնչությամբ թուրքական կառավարության կողմից արտահայտվող պահանջների մասին: Նրա համոզմամբ, նոր տարածքային հնարավոր զիջումները պետք է սահմանափակվելին միմիայն Բաթումի, Արդահանի, Կարսի շուրջ (որոնց վերջնական քաղաքական կարգավիճակը միայն հանրաքվեից հետո էր պարզ դառնալու)՝ մասնավորապես հյուսիսային և արևելյան կողմերում Թուրքիային պատկանող մի գոտու հատկացմամբ, և որևէ այլ զիջում պետք է բացառվեր²⁵: Իր տեղեկագրում Լոսովը միաժամանակ առաջարկում էր Գերմանիայից դրամի, անձի և ռազմական պիտույքների ներկրումը Թուրքիա նույն կարգի դանդաղկոտությամբ ու զլացումով կատարել, ինչպես թուրքերն էին գերմանացիների հետ վարվում Կովկասին վերաբերող հարցերում, բացի այդ գրավել Սև ծովի ռուսական նավատորմի մի քանի նավեր, այդ թվում, հնարավորության դեպքում, նաև մի մեծ հաճանավ թուրքերին ցույց տալու համար, թե Սև ծովում ով է դրոշմային փաստացի տերը:

Գեներալ ֆոն Լոսովը, անշուշտ, բարձրաստիճան միակ զինվորականը չէր, որը պաշտպանում էր այն տեսակետը, որ Թուրքիային պետք է հարկադրել Բրեստի պայմանագրի ընդունումը և Կովկասից նրան հետ մղել: Ինչպես արդեն նշվել

²³ Նույն տեղում, էջ 550:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Անդրադառնալով թուրք պատվիրակ Նեզիմիի կողմից կատարված այն ակնարկին, որ սահմանների կարգավորման նպատակով Կոստանդնուպոլսում նախատեսված համաժողովը կարող էր Բեռլինում տեղի ունենալ, Լոսովն իր նույն տեղեկագրում առաջարկում էր դա ընդունել (տե՛ս նույն տեղում):

է, այդ հարցում համանման դիրքորոշում էին որդեգրել նաև ֆելդմարշալ Հինդենբուրգը ու գեներալ Լուդենդորֆը: Հարկ է նշել, որ բացառություն չէին կազմում նաև գեներալ ֆոն Ջեկտն²⁶ ու Կովկասում գտնվող բարձրաստիճան մյուս զինվորականը՝ գեներալ ֆոն Կրեսը: Ֆոն Կրեսի՝ հուլիսի 3-ին Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանին, ապա նաև հուլիսի 8-ին վերջինիս կողմից գերմանական ԱԳՆ ուղարկված հեռագրում առաջարկվում էր, որ դաշնակից պետությունները Կոստանդնուպոլսի համաժողովում ցուցաբերեին նպատակաուղղված հետևյալ դիրքորոշումը. Վրաստանին, որն անդրկովկասյան 3 պետություններից համեմատաբար «ամենակենսունակն» էր, պետք է բանակցությունների ընթացքում առաջնայնություն տրվեր: Առաջարկվում էր նաև ճանաչել Վրաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի անկախությունը և սկզբնապես հրաժարվել նախկին անդրկովկասյան հանրապետության օրինակով այդ երեք պետությունները մեկ պետության վերածելուց, և դրա փոխարեն ձգտել, որ ստեղծվեին մաքսային միասնական ընկերություններ, ապահովվեր երկաթուղու, փոստի և հեռագրատան համատեղ օգտագործումը: Ընդհանուր նշանակության կարևոր խնդիրների լուծման համար հարկ էր համարվում ստեղծել մի խառը հանձնաժողով, որտեղ պետք է ներգրավվեին նաև դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները, և որի նստավայրը պետք է լիներ Թիֆլիսը: Այնուհետև գեներալ ֆոն Կրեսն առաջարկում էր Թուրքիայի հետ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանները հաստատագրել Բրեստի պայմանագրի պահանջների հիման վրա: Բաթումի և Արդահանի շրջաններում թուրքական կառավարությունը պետք է անհապաղ ժողովրդական հանրաքվե անցկացներ, որի կազմակերպումն առաջարկվում էր հանձնարարել խառը հանձնաժողովներին: Ըստ ֆոն Կրեսի՝ Կոստանդնուպոլսի համաժողովի միջոցով անհրաժեշտ էր վերջնականապես ամրագրել կովկասյան պետություններին բաժանող սահմանները, ընդ որում հնարավորինս առաջնայնություն պետք է տրվեր Վրաստանի շահերի պաշտպանությանը: Նա նաև առաջարկում էր, որ Բաքուն դառնար ազատ քաղաք-պետություն: Վրաստանը պետք է համարվեր գերմանա-ավստրո-հունգարական շահերի ոլորտ, Ադրբեջանը՝ թուրքական, իսկ Բաքուն՝ ռուսական: Ընդ որում Բաքվում և նրա մերձակայքում գտնվող բոլոր նավթագործարանները պետք է շահագործվեին միջազգային ընկերակցությունների միջոցով, իսկ արդյունքի բաշխումը դրանում շահագրգիռ կողմերին պետք է կատարվեր նախապես ամրագրված ու փոխհամաձայնեցված չափանիշների հիման վրա: Ֆոն Կրեսի կարծիքով՝ ռուսները պետք է պարտավորվեին անգլիացիներին հենացնել Բաքվից, իսկ եթե նրանք ի վիճակի չէին դա անել, ապա կարելի էր թուրքական զորքերին թույլ տալ ներխուժել Բաքու: Գեներալն անհրաժեշտ էր համարում առնվազն մինչև Թերեք և Կուբան գետերն ընկած հյուսիսկովկասյան տարածաշրջանին նույնպես անկախություն շնորհել, իսկ եթե Ռուսաստանը չհամաձայներ դրան, ապա պետք էր փորձել այդ տարածաշրջանին հնարավոր

²⁶ Ֆոն Ջեկտը նույնպես Թուրքիայից պահանջել էր կանգնեցնել իր զորքերի առաջխաղացումը. տե՛ս Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանի՝ հուլիսի 8-ի հեռագիրը. նույն տեղում, էջ 552:

րինս լայն ինքնավարություն պարզել և այնտեղից հետ մղել բոլշևիկյան զինված ուժերին²⁷:

Վերոնշյալ և գերմանական դիվանագիտական բազմաթիվ այլ տեղեկագրերից ակնհայտ է դառնում գերմանացի բարձրաստիճան գրեթե բոլոր զինվորականների համակարծրությունն այն հարցում, որ Թուրքիայի հետ կովկասյան պետությունների սահմանները պետք է վճռվեին համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պահանջների, իսկ թուրքական զորքերը պետք է հետ քաշվեին այդ սահմաններից: Ինչպես արդեն ասվել է, դեռ հունիսին գեներալ Լուդենդորֆն ու ֆելդմարշալ Հինդենբուրգը հանդես եկան Էնվերին ուղղված համապատասխան խիստ պահանջներով, իսկ գեներալ ֆոն Կրեսը մինչև իսկ առաջարկում էր Բաքուն դարձնել ռուսական ազդեցության ոլորտ և, ըստ այդմ, փաստորեն, համագործակցել խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Չնայած այդ հարցում բարձրաստիճան զինվորականների միջև առկա համերաշխությանը՝ պաշտոնական Գերմանիան, սակայն, հակված չէր ցուցաբերել նույն հետևողականությունն ու վճռականությունը, որից և վարպետորեն կարողացավ օգտվել Թուրքիան: Ավելին, որքան էլ կարող է տարօրինակ թվալ, գերմանական կառավարությունն այդ օրերին Կովկասի իրադրության վերջնական կանոնավորման որոշակի ծրագիր դեռևս չուներ, և ինչպես վկայում էր հենց ֆոն Կրեսն իր տեղեկագրերից մեկում, Կովկասում գտնվող գերմանական բարձրաստիճան զինվորականներն ու դիվանագետները, հաճախ չստանալով համապատասխան ցուցումներ ու հրահանգներ և «տեղեկացված չլինելով» «կայսրության կողմից վարվող քաղաքականության մասին», հարկադրված էին գործել ինքնուրույն, ըստ սեփական տրամաբանության թելադրանքի²⁸: Թուրքիան կարողացավ վարպետորեն օգտվել այդ հանգամանքից՝ իրեն ուղղված պահանջները չկատարելու, զանազան պատրվակներով Կովկասում իր դիրքերն ամրապնդելու և միաժամանակ դեպի Բաքու իր առաջխաղացումը շարունակելու համար:

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС В КОНТЕКСТЕ АРМЯНО-НЕМЕЦКИХ И НЕМЕЦКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ 1918 Г.

АШОТ АЙРУНИ

Р е з ю м е

Правительство Республики Армения в начале лета 1918 г. старалось получить поддержку Германии в вопросе пересмотра Батумского договора и для улучшения состояния армян, пострадавших от незаконных действий турецкой армии. Однако многочисленные просьбы и жалобы, обращенные к правительству Германии, не принесли реального результата, хотя часть

²⁷ Նույն տեղում, էջ 553-554:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 549:

высших немецких военных чинов склонялась к идее применения значительных силовых мер к Турции в деле признания определенных по Брестскому договору границ.

DIE ARMENISCHE FRAGE IM KONTEXT DER DEUTSCH-ARMENISCHEN UND DEUTSCH-TÜRKISCHEN BEZIEHUNGEN IM JAHRE 1918

R e s ü m e e

Die armenische Regierung hat zu Beginn des Sommers 1918 kontinuierlich versucht, eine wirksame Unterstützung von deutscher Seite zur Anerkennung des Brester Vertrags und zur Verbesserung der unerträglichen Lage des infolge der ungerechten Besetzungen der türkischen Truppen bedrohten armenischen Volkes zu erhalten. Die an die deutsche Regierung gerichteten zahlreichen Beschwerden und Bittgesuche erzielten aber keinen Erfolg, obwohl ein gewisser Teil der hohen deutschen Militärs ebenfalls einen wirksamen Druck auf die Türkei zur Anerkennung des Brester Vertrags für erforderlich erachtete.

THE ARMENIAN QUESTION IN THE CONTEXT OF ARMENIAN - GERMAN AND GERMAN-TURKISH RELATIONS IN 1918

ASHOT HAYRUNI

S u m m a r y

At the beginning of the summer of 1918 RA Government tried to get the support of Germany in the question of the Batumi Treaty review and for the improvement of condition of Armenians who suffered from illegal actions of the Turkish army. However, numerous requests and complaints addressed to German Government did not bring any real result, although some of German military ranks tended to the idea of applying considerable power measures towards Turkey in case of recognition of borders defined by the Brest Treaty.